

Canan - Yıldırım Koç

İSTANBUL TİCARET ODASI
Yayımları

TÜRKİYE'DE İLK SERMAYE ŞİRKETLERİ
(1860 - 1918)

H. Avni ŞANDA

1967
İSTANBUL

TÜRKİYE'DE İLK SERMAYE ŞİRKETLERİ

(1860 — 1918)

Sermaye piyasasının gelişmesine imkânlar aranmaktadır. Maliye Bakanlığı da, sermaye piyasasını bir düzene koymak küçük tasarruf sahiplerinin anonim şirketler çevresine toplamak maksadile bir kanun tasarısı hazırlamıştır.

1966 yılı Eylül ayında, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın 100 üncü yıl dönümü vesilesile, İstanbul Ticaret Odası'nda toplanan seminerde, bahis konusu tasarı etrafında tartışmalar olmuş, sermaye gelişmesi hakkında bir çok problemler ortaya konulmuştur.

Bizde, bu araştırma yazımızda, sermaye piyasasının tarihi gelişmeleri ile sermaye şirketlerinin hangi şartlar içinde meydana gelebildiğini belirtmeğe gayret edeceğiz.

Ortaklık Müessesesi :

Türkiye'de ilk sermaye şirketlerinden bahsetmeden önce, eski bir geleneğe bağlı olarak, çeşitli iş kollarında mevcut ortaklık sistemi üzerinde durmak zorundayız: Eski ortaklık müessesesi, şer'i hükümlere göre kurulurdu, Mecelle'de, «Şirket-i Mudaraba» diye bir şirket tarifine tesadüf ediyoruz. (1) Bu şirketler hakkındaki hükümler, üç bölüme ayrılmaktadır. Bunlara bakarak, Şirket-i Mudaraba'nın karakterini şu suretle belirtmek gerekmektedir:

Malını veyahut parasını ortaya koyan bir kimse, gücüyle çalışacak biriyle ortak olur. Bu ortaklık, iki veya birkaç kişi arasında yapılmaktadır. Mecelle'deki hükümlere göre, bu çeşit ortaklık, tamamiyle bir sözleşmeden ibarettir. Ortaklar arasındaki anlaşmazlık, şer'i mahkemede halledilirdi. Bu şekildeki ortaklıklara, zamanımızda tarım sahasında tesadüf etmek kabildir. Meselâ; bir arazi sahibi, ma-

lını ortaya koyar, öte yandan tarlada çalışacak kimse de, çalışma gücü ile bu ortaklığa katılır. Aradaki anlaşma şartlarına göre, çalışan adam, elde edilen ürünün yarısını veyahut üçte, dörtte birini almak hakkına sahiptir.

Ticaret sahasında ise, Şirket-i Mudaraba sistemi, Kırım Savaşı'ndan sonra, Batı ile ticaretin gelişmesi ve yeni ticaret anlaşmalarının yapılması, batı ticaret usullerine uygun olmak üzere, ticaret kanununun yürürlüğe girmesinden sonra, fonksiyonunu kaybetmiştir.

Bu değişen şartlar karşısında, ticaret dâvâlarının, Mecelle'deki hükümlere göre, şer'i mahkemelerce halledilmesin ihtiyaç kalmamıştı. Bu yeni gelişmelerin seyrine göre, şirketler kurulmaya başladı. Fakat, bu şirketler, bugünkü anlamda âdi şirketlerdi. Bunların çeşitli şekilleri vardı. Meselâ: belirli bir işi ortaklaşa yapmak gibi... Bu tarzdaki anlaşmalar, geçici mahiyette olan işlerden başka birşey değildi.

Bir ortaklık şekli de, ayrı ayrı şehirlerde oturan tüccarlar arasında tatbik edilmektedir: Her iki ortaktan biri, ihtisası icabı, zamanında köylüden mal alır ve köylüye ürün üzerine avans verir.

Diğer ortak da piyasa merkezi olan bir şehirde bulunduğu için, bilgisi icabı, malın sürümünü sağlar. Böylece, her iki ortak birbirinin noksan taraflarını tamamlayan kimselerden ibaret olduğu için, bu şekildeki ortaklık, daha sağlam görülmektedir. Ayrı ayrı şehirlerde oturan ortaklar, bankaların ve posta ile para havalesinin bulunmadığı zamanlarda, bu vazifeleri de yapmak itibarıyla, ayrıca itibar edilen kimseler sayılırlardı. Meselâ, herhangi bir kimse, bu ortaklardan birisinin kasasına para yatırır başka şehirdeki ortak da bu parayı ait olduğu kimseye verirdi

Ortaklar arasında geçimsizlik olduğu zaman şehrin maruf bir tüccarı, bu anlaşmazlıkları çözen bir otorite olarak kabul edilirdi. Onun verdiği karara, her iki taraf uymak zorundaydı. Meselâ, Erzurum'da Cennet Zade ailesi, ticaret dâvâlarını bile halletmekteydi. Köylerde de, tarım işleri için yapılan ortaklıklarda çıkan ihtilâfları, köy ağaları hallederdi.

Buraya kadar, karakteristik taraflarına kısaca iliştiğimiz bu ortaklıklar, bir müessese haline girmiş değildi. Bunun için, bunları, iptidai ve basit şekilde anlaşmalar diye kabul etmek zorundayız. Bunların arasında uzun süreli ortaklıklar, parmakla gösterilecek kadar azdır. Zamanımızda, bunların örneklerine tesadüf etmek kabildir.

Batı ülkelerinde olduğu gibi, nesilden nesle geçen ve yüz yıllarca süren ortaklıklara tesadüf etmek kabil değildir. Bunu düşünür-

ken, eski cemiyetimizde, ortaklık müessesesinin, güvenilir bir müessesese olduğundan şüpheye düşüyoruz. Eski bir ata sözü olan «ORTAK MALIN BELİ KIRIK OLUR» sözü de bu şüphemizi artırmaktadır.

Acaba, zamanımızdaki ortaklık müesseselerine karşı, aynı şüpheyle bakmak ne dereceye kadar doğru olabilir? Her halde, iktisadî hayattaki gelişmeler, ortaklık müessesesini daha sağlam bir hale getirmiştir. Halen, yurdumuzda sayısı binleri aşan çeşitli şirketlerin mevcut olması da, bunu göstermektedir. Bunların sayıları da (2) her yıl artmaktadır. Bu hususta daha kesin bir hüküm verebilmek için, 1959 yılına kadar her yıl kurulan sermaye şirketlerinin (tablo : 1 de) listesini aşağıya yazıyoruz :

TABLO : 1

<u>Yıl</u>	<u>Şirket Sayısı</u>
1959	405
1960	320
1961	170
1962	205
1963	265
1964	277
1965	300

T. Sınai Kalkınma Bankası'nın bir raporuna göre, (3) halen Türkiye'de sanayi tesislerin esahip olan 805 anonim şirket vardır. Acaba, bu seviyeye nasıl ulaşılmıştır? Aşağıdaki tarihi araştırma yanımızda bunu belirtmeye çalışacağız.

BİZDE İLK ANONİM ŞİRKET :

Eldeki kayıtlara göre, (4) bizde ilk olarak, bir anonim şirket halinde» Şirket-i Hayriye» müessesesi kurulmuştu. Bir yazarın anlattığına göre, 1850 yılında, (5) Fuat efendi ile Cevdet efendi, Bursa kaplıcalarından birinde istirahat ettikleri sırada, Boğaziçi'nde vapur işletmek için bir şirket kurmayı düşünmüşler ve bir şirket nizamnamesi kaleme almışlar. Adına da «Şirket-i Hayriye» demişler. Bu her iki devlet adamı, İstanbul'a döndükten sonra, tasavvurlarını arkadaşlarına anlatmışlar. Zamanın Sadr-ı Azamı (Başvekil) Mustafa? Reşit Paşa, bu hayırlı teşebbüsü, hararetle bir surette desteklemiştir.

Hicrî 1267 (1850) yılında, Takvim-i Vekayii'in 436 ıncı sayısında, bahis konusu şirketin kuruluşuna ait bir layihaya tesadüf edilmektedir. Bu layihadaki bir kayda göre, şirketin beher hisse senedinin değeri 3000

kuruştı. Bütün hisselerin tutarında 2000 di. Bu hesaba göre, şirketin sermayesi 6.000.000 kuruş tutmuştu. Bu kadar sermaye ile, zamanın ölçülerine göre, büyük bir yatırıma girilmişti. Başka türlü de olamazdı. Zira, İngiltere'ye sipariş edilecek bir vapurun değeri, 7000 liradan aşağı değildi. Boğaziçi'nde vapur işletmek için de 8 vapura ihtiyaç görülyordu. Manulâki adında bir komisyoncu, ortadaki para sıkıntısını göz önünde tutarak (6) komisyondan feragat etmişti. Bundan da anlaşılıyor ki, bahis konusu vapur işletmeciliği için, yeter bir finansman bulunmuş değildi. Böyle olmakla beraber, hisse senedinin 3000 kuruş olması, pek pahalı telâkki edilmişti. Bu yüzden, orta halli kimseler, bu hisse senetlerini satın alamamışlardı.

Şirket-i Hayriye'nin hisse senetleri, daha ziyade Mustafa Reşit Paşa'nın nüfuzu sayesinde satılabılmışti. Acaba, onun hatırı için hisse senedi alanlar kimlerdi? Bu mesele, o devrin yüksek tabakasının kimlerden ibaret olduğunu anlamak bakımından merak edilecek bir konudur. Bu merakımızı gidermek maksadıyla, şirket hissedarlarının adlarını ve sosyal pozisyonlarını aşağıya yazıyoruz :

Hisse senetlerinin satışlarını teşvik maksadıyla, en önce Saraydan 100 hisse senedi satın alınmışti. Bunu takiben Mustafa Reşit Paşa ile Tophane Müdürü Fethi Paşa, Serasker (Savunma Bakanı) Damat Mehmet Ali Paşa da, bu hayırlı teşebbüse katılmışlardı. Zamanın meşhur zenginlerinden aynı zamanda bir devlet adamı olan Mısırlı kâmil Paşa Mısırlı Zeynep Hanım da büyük hissedarlar arasında bulunuyorlardı. Mustafa Paşanın şirketi desteklemesi her tarafta duyulduğu için diğer devlet adamları da sembolik olarak bir miktar hisse senedi satın almışlardı. Devlet Şurası (Danıştay) üyelerinden Ali Şevket Paşa valisi Halil Paşa, Kaptan Paşa, Şeyhülislâm Arif Efendi, Bursa valisi Sarım Paşa, Silistre valisi Mirma Sait Paşa, Bağdat valisi Vecihi Paşa, Büyük imam İzzet Efendi, Reşit Paşanın mühürdarı (Özel Kalem Müdürü) Behçet Efendi, Zarif Paşa, Fuat Efendi Muhtar Bey de şirket ortakları arasına girmişlerdi. Fakat zamanın devlet adamlarının şirkete katılmalarıyla mesele halledilmiş olmuyordu. Sermayenin tamamlanması için, para piyasasındaki bankerlere ve sarraflara müracaat etmek gerekiyordu. Her halde, Mustafa Reşit Paşanın bunlar üzerinde de bir nüfuzu vardı.

Şirkete katılan yeni ortakların adlarını da aşağıya yazıyoruz :

Banker Kamanto (o devirde özel banka ve emlak sahibiydi) Sarraflardan Mıgırdıç, İzak, Abraham, Barutçubaşı Boğuş, Sarraf Canik, Mısır'la İstanbul arasında bankacılık muameleleri yapan ve Mısır sarrafı diye tanınan Kegorg, sarraflardan Mısırlıoğlu Bedros, Miseyani, Hoca Maksut, Pişmişoğlu Neşet, Tunguroğlu Ohannes., Demek oluyor ki,

yakın tarihimizde, «Galata Sarrafları» diye şöhret alan devlet dairelerine ve devlet adamlarına, saray mensuplarına borç para veren bu kimseler, ilk vapurculu kişletmesine sermaye koymuşlardı. Aradan geçen on bir yıl sonra, hatır için alınan bu hisse senetlerinin değeri altı misli yükselmiştir.

III

Sermaye Şirketleri Teşebbüsleri :

İktisat tarihinin kaydettiği gibi, 19 uncu yüzyılın ortalarına doğru, büyük sanayiın meydana gelmesiyle küçük sanayi sahasında çöküntüler başgöstermişti. Her memlekette bu çöküntülere karşı koymak için hareketlere geçilmiş, sanayi kapitalimizin şartlarına intibak edilmiştir.

Osmanlı İmparatoğluğu çevresinde ise, yerli sermaye birikmesi ve sermaye piyasası şartları meydana gelememiş, batı ölçüsünde sanayileşme imkânları elde edilememiştir. Böyle olmakla beraber, bu sahada yapılan gayretlere birer misal verebilmek için, elde mevcut kayıtlara göre, izahlar yapmağa imkân buluyoruz.

1863 yılı iktisaden kalkınma ve daha doğrusu uyanış yılıdır. O yıllarda ithalât ticareti de en yüksek zirvesine yükselmişti. İthal malı satan dükkân ve mağazalar çoğalıyor, imalâthaneler azalıyordu. Meselâ : 1869 yılında yapılan bir sayımda İstanbul ve Üsküdar'da 2750 dokuma tezgâhından ancak 25 tezgâh kaldığı tesbit edilmişti. Bu azalış kırk yıl içinde tedrici bir surette meydana gelmişti. (6) Zamanın devlet adamları bu hale son vermek ve Avrupa'da olduğu gibi, bu el tezgâhları yerine fabrikalar kurmak çarelerini aramak için, Bab-ı Ali'de Sanayiî Islah Komisyonu kurmuştu.

Komisyon, dokuma ve dökmece, saraçlar ve demirciler arasında şirketler kurulmasına teşebbüs etmiştir. Komisyonun raporında, bu şirketlerin anonim şirketler olduğuna dair bir kayda tesadüf edemiyoruz (X) Bir raporda, sermayenin hazineден tedarik edileceği halde, buna imkân olmadığı ileri sürülmektedir. Halbuki, o yıllarda, zamanın hükümeti, normal masrafları karşılayabilmek için, dış borçlanmalara girişmek zorundaydı. Bu bakımdan, el tezgâhlarını, birer fabrikaya çevirmek imkânına sahip değildi.

(*) Bilindiği gibi, Mithat Paşa'nın teşebbüsüyle Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı'nın kurulması, Bağdat ve Basra arasında vapur işletmeciliği, konumuzun dışında kalmaktadır Mithat Paşa'nın eserlerinden başka, devlete ait olan Baruthane, Top-hane. Feshane - Kasım - Paşa Deniz Tezgâhları gibi müesseseler de özel sermayeye ait olmadığından bunları da, araştırma yazımızın dışında bırakmak zorunda kaldık.

Bir raporda da, 75.000.000 lira sermaye ile ipek kumaş imali için bir şirket kurulduğundan bahsedilmektedir. Bu şirketin beher hisse senedi, 100 lira olarak kabul edilmişti. Bu şirket hisse senetlerinin, yüksek kademedeki devlet adamları ve memurlarınca satın alınması tavsiye edilmişti. Aynı raporda, sanayii teşvik maksadıyla, fabrikaya ait tesislerin, gümrük resminden muaf tutulması da yer almaktadır.

1869 yılında, dökmece esnafı da komisyona bir dilekçe vererek, şirket kurmak istediklerini bildirmişler ve yabancı ülkelerden ithal edecekleri âletler için gümrük resmi alınmamasını istemişlerdir. Bu esnaf, aynı zamanda, yanlarında çalıştıracak oldukları çırak ve kalfaları yetiştirmek için bir sanat okulu açılmasını da dilemişlerdir. Bahis konusu şirketin kurulduğuna ve faaliyete geçtiğine dair bir kayda tesadüf edemiyoruz. Sanat okulunun açılması için, Mimar Sinan Türbesi yakınında, evkafa ait olan arsada okul binası yapılmasının uygun görüldüğüne dair (Nezaretler Bakanlıklar) arasında yazışmalardan bahsedilmektedir. Fakat, şirketin anonim veyahut adı bir şirket olduğuna dair bir vesika elde etmek kabil değildir. Yalnız, dökmece esnafı, kalfa ve çocuklarıyla birlikte bu imalâthanedeki çalışacaklarına göre, birkaç esnafın bir araya gelerek, gümrük resmi vermemek kaydıyla dışarıdan âletler getirmek, hükûmetten para yardımı görmek, Ereğli kömür maden Havzasından kömür alabilmek, (O zaman Ereğli kömürleri Tersane tarafından idare edilmekteydi.) gibi avantajlardan istifade etmek için bu işe teşebbüs ettikleri anlaşılmaktadır.

Avrupa'dan ucuza ve bol miktarda yapılan çeşitli ithal mallarına karşı, yerli sermayeyi korumak için çabalamalara devam edilmiştir. Fakat bütün bu hareketler 1863 yılında Sultan Ahmet Meydanında açılan Sergi-i Osmani şeklinde tecelli edebilmiştir. Bu sergide yerli tarım mahsulleri ve orman mahsulleri ve sanayi mamurllerinden başka Avrupa'dan da çeşitli sanayi maddeleri ve daha ziyade tarım âletleri teşhir edilmiştir.

Aradan uzun yıllar geçtikten sonra (7) 21.Nisan 1921 tarihinde de Konya'da yerli mamulleri tanıtmak maksadıyla bir sergi açılmıştı O zaman Konya valisi bulunan Ferit Paşa, Konya'da birçok yenilikler yaptığı sırada, halı tezgâh sahiplerini biraraya getirmiş, bu suretle, halı sanayiinin ilerleme imkânlarını aramıştı. Aynı yılda, Trabzon'da da yerli mahsulleri bir araya getirip halka gösteren bir sergi açılmıştı. O zaman Ticaret Nezareti, illere gönderdiği bir tamimde, yerli sanatların korunması ve Avrupa malları karşısında unutulup gitmemesi için, sergiler açılmasını tavsiye etmekteydi. Gittikçe gelişen ithalâta karşı ancak bu şekilde korunma tedbirleri alınmaktaydı.

Bu sergi teşebbüslerinin dışında olmak üzere, Kastamonuda 1886

yılında (Şirket-i İptidaiye) ismi altında, bir şirket kurulmuştu. (8) Kastamonu Vilâyeti Salnamesinde verilen izahata göre bahis konusu şirketin kurduğu imalâthane tarafından Avrupa kazmirleri tarzında kumaşlar dokunduğu anlaşılmaktadır. Fakat, bu fabrikanın Avrupa mallarına karşı ne kadar süre rekabet ettiğine dair bir bilgiye sahip değiliz.

1863 te yılında başlıyan sanayii ıslah tedbirleri sırasında belli başlı vilâyet merkezlerinde sanayi okulları da açılmıştı. Bu tarihte Kastamonu Sanayi Okulunda halı ve kilim imalâtına önem verildiği için Konya'da olduğu gibi burada da halı ve kilim sergisi açılmıştı. Fakat bu tezgâhları biraraya getirmek ve bir şirket teşkiline doğru adımlar atılmamıştır.

1905 yılında da (9), Diyarbakır Salnamesinde, bu bölgenin halı ve kilim ve bakır eşya imal eden bir sanayi bölgesi olduğundan bahsedilmektedir. Fakat bütün bu müesseseler, küçük el sanayii seviyesini aşmamışlar, ve bir sermaye şirketi vasıtasıyla fabrikasyona geçememişlerdir. Netice itibariyle, o devreye ait vilâyet salnamelerinde, yerli malların nefasetinden ve yüksek kalitesinden bahsedilmekte ve Avrupa mallarında daha iyi olduğuna dair öğünmlere tesadüf edilmektedir. Demek oluyor ki, yerli sanayiın Avrupa sanayiine karşı olan mukavemeti, zamanın teknik şartlarına intibak etmek suretiyle olmamış, mevcudu yaştamak için çabalar sarfedilmiştir.

Osman Nuri Ergin, bu bahisler hakkında diyor ki: «İkinci Abdülhamit devrinde, yerli bir şirketin kurulduğuna tesadüf edemiyoruz. Zira bu devirde toplantı yapmak, şirket ve dernek teşekkülünde, zamanın ekonomik şartları elverişli olmadığı gibi, monarşik idarenin ağır baskısını da ayrıca bir tesiri olduğunu gözönünde tutmak zorundayız. Buna tipik bir misal olarak İstanbul'da Zahir Borsasının açılmasında Zaptiye Nezaretinin (Emniyet Umum Müdürlüğünün vazifesini gören bir daire) mahzur görmesini ileri sürmek kâfidir. Her halde zamanın idarecileri, çoğu Anadolu tüccarından ibaret olan tacirlerin Borsanın satış salonunda toplu olarak bulunmasını hoş görmemişti .(10)

Halbuki öteyandan Galata 1864 yılında borsa işi yapan kimseler aralarında bir dernek kurmuşlar, bu dernek 1866 yılında Borsanın çekirdeğini teşkil etmişti. Esham ve Tahvilât Borsası teşkil edildiği halde, zahire borsasının kurulmasındaki sebebi şu suretle izah etmek kabildir :

Kambiyo ve Esham ve Tahviât Borsası, kozmopolit bir çevre içinde teşekkül etmişti. Borsa acenteleri yabancı unsurlardan ibaretti. Borsada muamele gören hisse senetlerinin çoğu yabancı şirketlere ait bu-

lunuyordu. Bu suretle Borsa, yabancı sermaye hareketlerinin bir merkezi haline gelmişti. (11) Bu hal, cumhuriyet devrine kadar devam etmiş, 1923 yılında yapılan bir reformla son bulmuştu.

IV

Yabancı Sermaye Piyasası

Yerli sermaye ile ticaret ve sanayi şirketler kurulamamıştı. Fakat, başta İstanbul olmak üzere, belli başlı ticaret merkezlerinde kısa bir zaman içinde, yabancı şirketler çoğalmıştı. Bir yazar, (12) bu konudan bahsederken, 1880 yılında, İstanbul limanında bulunan vapur acentaları arasında yalnız, Ali Hilmi adında bir Türk mevcut olduğunu belirtmektedir. O zaman, vapur şirketleri ve acentaları, sigorta şirketleri, bankalar ve bütün bu gibi müesseseler, yabancıların elinde bulunuyordu. Bir misal vermek için, İstanbul Menkul kıymetler ve Kambiyo Borsası'nda hisse senetlerini kota ettiren yabancı şirketlerin bir listesini (Tablo : 11 de) aşağıda gösteriyoruz :

Tablo : 11

İş Konusu	Yıl	Sermaye
Selânik Osmanlı Tramvay Şirketi	1892	500.000 Frank
Beyrut Havagazı Osmanlı Şirketi	1887	800.000 Frank
Selânik Su şirket-i Osmaniyesi	1890	50.000 TL.
Dersaadet Su Şirketi	1887	20.000.000 Frank
İstanbul Tramvay Şirketi	1869	27.000.000 İsviçre Fr.
Ereğli Şirket-i Osmaniyesi	1896	440.000 TL.
Balya Karaaydın Maden Şirketi	1892	1.760.000 Frank
Yafa, Kudus Demiryolu Şirketi	1892	40.000 TL.
Osmanlı Bankası	1863	250.000.000 TL.
Kredi Liyone	1863	250.000.000 TL.
Doyçe Bank	1870	150.000.000 Mark

İş konusu	Yıl	Sermaye
Selânik Bankası	1888	250.000.000 Frank
Türk Elektrik Şirketi	1911	33.135.407 İsviçre Fr .
Tünel Şirketi	1911	165.000 TL.
Haliç Vapurları Şirketi	1911	100.000 TL.

Yerli ve yabancı sermaye arasındaki bu büyük farklar zamanın aydınları arasında bir problem olarak ele alınmış, ve geri kalışımızın sebepleri izah konusu olmuştur. Bu arada vatan şairi Namık Kemal (14) İbret Gazetesinde yazdığı bir makalede, bu hale esef ederek diyor ki :

«Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde san'at ne ile ileri gider? Bir şirket tesisine muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir bankamız var mı? Aramızda servet nasıl vücuda gelir?» Şair makalesine devam ederek «Yüz kişi biryere toplansa da her biri hayır için günde bir, iki kuruş verse yüz çocuk okutacak mektebin kurulması mümkün olur. Veyahut bir fabrika meydana gelir. Ve bu ufak toplanan paralarla bir banka kurulabilir.» demektedir.

1881 tarihinde Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane'de (Siyasal Bilgiler Okulu) İlm-i Servet-i Mîlel (İktisat) hocası bulunan Sakızlı Ohannes Paşaise, yerli sanayiye himaye usulleri ile gelişmesine taraftar olmadığını yüksek gümrük resimlerinin (15) devlet hazinesine bir menfaat getirmekle beraber serbest ticareti önlediğini ileri sürmekte, zamanın ithalât ve ihracat rejiminin makul bir rejim olduğunu savunmaktadır.

Görülüyor ki yerli ve yabancı sermaye arasındaki mukayese edilmeyecek derecede olan büyük farklar, zamanın iki aydını arasında birbirine aykırı ideolojik yorumlara sebebiyet vermiş bulunuyordu. Herhalde Namık Kemal'i o günkü görüşleri ile, millî ekonominin önderi olarak tanıyabiliriz.

V

Meşrutiyet Devrinde Yerli Sermaye Şirketleri :

Meşrutiyet inkilabi ile, millî ekonomi ceryanlarının filizlenmeye başladığını görüyoruz. O zaman halktan toplanan küçük miktardaki paraları bir araya getirmek suretiyle, anonim şirketler kurmak fikri etrafa yayılmıştı. Zamanın iktidar partisi olan «İttihat ve Terakki Ce-

miyeti», «Birleşmeden kuvvet doğar.» diye, halkı anonim şirketler kurmağa teşvik ediyor ve böylece milli sermaye birikmesini sağlamak için propaganda yapıyordu. İlk olarak ittihat Seyr-i Sefain şirketi (X) adı altında bir vapurculuk şirketi kurulmuştu. (16) Sonra da bunun gibi, her sahada milli müesseseler kurmak için teşebbüslere girişilmişti. Bu gelişme devresinde, Menkul Kıymetler ve Kambiyo (17) Borsasında kota edilen şirketlerin adları ve sermayeleri, aşağıda (III tabloda) görülmektedir.

Tablo III

Şirketin adı	Yıl	Sermaye
Osmanlı İttihat Anonim Şirketi	1910	100.000 TL.
İp ve Keten Eşya Anonim Şirketi	1910	10.000 »
İttihat Değirmencilik Şirketi	1910	77.000 »
Mermer Taşı Osmanlı Şirketi	1910	25.000 »
Dersaadet Peynirci Teavün Şirketi	1911	25.000 »
Türkiye Neft Sanayii Şirketi	1916	250.000 »

Yurdun birçok yerlerinde, anonim şirketler daha kurulmuştu. Fakat, hisse senetlerini Borsaya kota ettirmedikleri için, adlarını yazmağa imkân bulamıyoruz.

Esasen, o devirde kurulan şirketlerin tam bir listesini yapmaya da bir zaruret görmüyoruz. Bahis konusu araştırma yazımızda götüğümüz amaç, 1908 Meşrutiyet İnkilabı ile birlikte, milli sermaye gelişmesine verilen önemi belirtmektir.

1908 ile 1914 yılları arasında, milli ekonomi ceryanlarından beklenen sonuçlar elde edilmiş değildi. Osmanlı İmparatorluğu çevresinde, millî ekonomi politikasını tamamiyle gerçekleştirme için, mevcut ekonomik ve siyasal şartlar, hiç te elverişli değildi. Balkan Harbi'nden sonra da, «Osmanlılık çevresi» içinde yaşamaya imkân kalmadığı, acı bir gerçek olarak ortaya çıkmıştı. Böylece, Türkçülük ve milli ekonomi ceryanlarına daha çok önem verilmesi bir zaruret haline girmişti. Türk camiasını meydana getiren bünyenin, sağlam bir hale getirilmesinden başka çare yoktu. Bu devrede Anadolu'nun, birçok ticaret merkezlerinde, milli bankalar kurulmuştu. Meselâ: Konya'da 1911 yılında 300.000 lira sermaye ile kurulan Konya Milli İktisat Bankası gibi.

Mahallî bankalar arasında kurulan Adapazarı İslâm Bankasına gelince: Bu banka, 1913 yılında 100 altın sermaye ile bir komandit şir-

(*) Bahis konusu şirket, Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasından sonra, vapur siparişlerine imkân bulunmadığı için tasiyeye uğramıştır.

ket halinde kurulmuştur. Buna ait elde ettiğimiz bilgiyi aşağıya yazıyoruz: (18)

Adapazarı Osmanlı Bankası şubesi, bir Türk tacirine kredi açmadan önce, Hristiyan olan bir tacirin, Türk tacirine kefil olmasını şart koşturmuştur Türk taciri bu tarzdaki muameleden haklı olarak müteessir olmuşlardı. Bu durumdan dolayı, Osmanlı Bankasına gücenen tüccardan Numan Hamit, İbrahim Nuri, İsmail Hakkı, Mustafa Nuri, aralarında bir toplantı yaparak, para biriktirip banka kurmaya karar vermişlerdi. Bu karara sadık kalınmış, günün birinde, Adapazarı Osmanlı Bankası kurulmuştur. Bu banka, zamanla gelişmiş, mahalli bir banka olmaktan çıkarak, Türkiye ölçüsünde büyük bir banka haline girmiştir. (Şimdiki Türk Ticaret Bankası)

Birinci Dünya Savaşı içinde, millî şirketlerin gelişme imkânları daha ziyade artmıştır. Savaş başladığı zaman, Türkiye'nin dış ticaret münasebetlerindeki düzen bozulmuş, İstanbul piyasasında paniklere sebebiyet vermiştir. Zira, o güne kadar yabancı memleketlerden gelen buğday unu, «açık kapı» diye tarif edilen gümrüklerden geçerken, pek az gümrük resmine tabi oluyor ve en ziyade, bu malın sahil şehirlerinde ithali mümkün oluyordu. Bunun neticesi olarak İstanbul rıhtımlarında, Odesa veyahut Marsilya'dan ithal edilmiş un çuvalları, dağ gibi yükselmiş bir halde, her zaman göze çarpıyordu. Bir hafta içinde, (19) İstanbul piyasasına yabancı memleketlerden getirilen unun miktarı, 25.000 çuvalı buluyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, zahire fiyatlarında yükselmeler meydana gelmiş normal olarak 90 kuruşa satılan bir çuval un, birkaç gün içinde 140 kuruşa (20) yükselmiştir. Belediye, halkın iaşesi bakımından, bu spekülatif hareketleri önlemek için, tedbirler almak zorunda kalmıştır. Nitekim, ilk tedbir olarak, Ticaret Odası başkanı Abut Efendi başkanlığında bir komisyon kurulmuş, beher un çuvalına 110 kuruş narh konulmuştur. Pratikte ise, narhın tatbikine imkân hasıl olamamıştır.

Zoraki fiyat sisteminden bir fayda olmadığı anlaşılınca, 1914 yılı ekim ayında, Ekmekçiler Cemiyeti ile, sekiz Konya tüccarı arasında bir mukavele yapılmış, Konya'dan İstanbul'a, günde 20 vagon buğday teslimi teminat altına alınmıştır. Böylece, buğday ve çeşitli yiyecek maddeleri için olan istekler, büyük istihlak merkezlerinden, Konya, Eskieşhir, Afyon ve Ankara bölgelerine dönmüştür.

Birinci Dünya Savaşı içinde, bu meseleden bahseden ve (2) (köyden Şehre), diye yazılan bir yazıda, zahire satışlarından dolayı zengin olan bazı köylülerin, daha geniş bir iş sahası olan şehirlere doğru akın ettikleri belirtilmekte, bu akınlar devam ettiği takdirde, köylerin boşalacağından endişe edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

Başka bir makalede de, (22) (Piyasada Tüccar Çoğalıyor.) başlığı altında, her önüne gelen kimsenin ticarete giriştiği, buna piyasadaki yüksek kârların sebep olduğu, günün birinde, bu tacirlerin, anormal şartların geçmesinden sonra, pek tabii olarak tasfiyeye uğrayacakları açıklanmaktadır. Bahsettiğimiz derginin çeşitli sayılarında, (23) Anadolu'nun belirli bölgelerinde, ticaret sermayesinin gittikçe kabarık bir manzara arzettiği gösterilmektedir. Meselâ: Konya'nın Ilgın kasabasında, (Uyanık Köylüler) adında bir şirketin kurulması gibi.. Bütün bu gelişmelerin tesiriyle, Orta Anadolu'da kurulan (24) şirketlerin bir tablosunu aşağıda gösteriyoruz:

Tablo : IV

Şirketin Adı	Bulunduğu Şehir	Sermayesi
Muammeriye	Konya	50.000 TL
Milli Mensucat	Akşehir	50.000 »
İkbal	Kadınhan	100.000 »
Milli Ticaret	Karaman	50.000 »
Milli Banka	Karaman	500,000 »
Ticaret ve Halı	Hadım	10.000 »
Uyanık Köylüler	Ilgın	4.000 »
Emniyet	Ankara	10.000 »
Dericilik	Afyon	50.000 »

Yukarıda listede görüldüğü üzere, şirketlerin adları «Millî» unvanıyla başlamaktadır. Halbuki, Tablo : III de ise, Meşrutiyet İnkilabından Balkan Harbi'ne kadar olan süre içindeki yerli şirketler de «Osmanlı» unvanıyla başlıyordu. Aradaki farktan da çıkan manaya göre, millî ekonomi ceryanlarının Birinci Dünya Savaşı'nda, daha belirli bir şekle girdiği, açık bir surette anlaşılmaktadır.

Bundan başka, harp ekonomisi (25) şartlarına göre, halkın belli başlı ihtiyaç maddelerini sağlamak amacıyla, çok sayıda «Millî» unvanı altında şirketler kurulmuştu. Bu organizasyon, normal piyasa şartlarına bağlı olmaktan ziyade, İttihat ve Terakki partisinin zorlamasıyla meydana getirilen bir organizasyondı. Bünyevî teşekkülü itibarıyla, zamanın iktidar partisinin desteklemesi suretiyle piyasada eşya fiyatları üzerinde nazım rol oynamak vazifesini de üzerine almış bulunuyordu. Bu organlar şunlardır :

1) İlk olarak, Milli Kantariye Şirketi kurulmuştur. Bu şirketin sermayesi, 250.000 lira idi. İstanbul bakkalları, bu şirkete hissedar olarak kaydolmuşlardı. Bu müessesenin gayesi şeker, yağ, pirinç ve kah-

ve gibi yiyecek maddeleri toptan satın alarak bakkallara âdilane bir surette dağıtmaktan ibaretti.

2) Milli Kantariye Şirketi'nden başka, Anadolu Milli Mahsulat Şirketi de kurulmuştu. Bu yeni müesseseye, Konya, Afyonkarahisar ve Ankara'nın zahire tacirleri hissedar olarak katılmış bulunuyorlardı. Şirketin sermayesi ise, 250.000 liradan ibaretti.

3) Üçüncü şirkette Ekmekçiler Şirketi idi. Sermayesi 100.000 lira olup İstanbul'un maruf fırıncıları, bu müessesenin kurucuları arasında bulunuyordu. Şirkete katılanlar, hisselerinin karşılığı olarak tediye edecekleri paranın bir kısmını, un fiyatlarına yapılan zamlarla temin etmişlerdir. Bütün bu şirketlerin başında, İttihat ve Terakki Partisi'nden Kemal Bey (Kara Kemal lâkabiyle anılırdı). Gece gündüz bu şirketlerin muameleleriyle meşgul bulunuyordu. Bu bakımdan, bu şirketlere, «Kara Kemal Şirketleri» de denilmekteydi. Bu şirketlere paralel olarak, birçok esnaf cemiyetleri de organize edilmişti. Bunlar da, Kemal Beyin kontrolü altında ve Millî Ekonomi çevresi içinde faaliyet göstermişler.

SONUÇ :

Birinci Dünya Savaşı sona erdiği zaman, harpten sorumlu olan İttihat ve Terakki Partisi tasfiyeye uğramış, ve partinin yüksek kademelerinde bulunan idarecileri ve devlet adamları Ortadan kaybolmuşlardı. Mütarekede ise, Ötedenberi bu partiye muhalif olan Hürriyet ve İtilâf Partisi, yukarıda adı geçen Millî şirketleri, yolsuzluk yuvası olarak kabul etmiş ve bu müesseseleri, tasfiyeye tâbi tutmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu organlar, harp ekonomisi icaplarına göre teşkil edildiği için fonksiyonları da kalmamıştı. Zira, İstanbul piyasası, harp ekonomisinden serbest piyasa rejiminin şartlarına intibak etmiş bulunuyordu.

Öte yandan, yukarıda bahsettiğimiz, gibi, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kurulan milli şirketler ve mahalli bankalar da, mütareke devresinin istikrarsızlığı ve huzursuzluğu içinde, büyümeye imkân bulamamış, buldukları çevrede sıkışıp kalmışlardır. Zira, yabancı piyasalardan un ve buğday, vejetalin yağı ithalâtı imkânları artmış, eskiden olduğu gibi, piyasaya, milli şirketlerden ziyade, kozmopolit unsurlar hakim olmuştur. Bu şartlar karşısında, bahis konusu ettiğimiz sermaye şirketlerinin gelişmesine imkân görülememiştir. 1918 yılındaki durum böyleydi.

KAYNAKLAR

- 1 — Mecelle. İktisadi Araştırmalar Enstitüsü yayınlarından. Yıl: 1952
- 2 — Devlet İstatistik Yıllığı 1966
- 3 — Türkiye Sınai Kalkınma Bankası 17. hesap yılı raporundan Yıl: 1966
- 4 — Şirket-i Hayriye ve Boğaziçi tarihçe. Yıl: 1914
- 5 — Cevdet Paşa ve zamani. Fatma Aliye Yıl : 1911
- 6 — Mecelle-i Umuru Belediye. Sayfa 748-768 Cilt : 1 Yıl : 1922
- 7 — Akşehir. Tarih ve Turistik Kılavuz. Sayfa 230 Yıl : 1945
- 8 — Kastamonu Vilâyeti Salnamesi Yıl : 1896
- 9 — Diyarbakır Vilâyeti Salnamesi Yıl: 1896
- 10 — 50 yıllık Oda hayatı. İstanbul Ticaret Odası yayınlarından. Hakkı Nezihî.
- 11 — İstanbul Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsasının 100 yılına ait bülteninden. Yıl : 1966
- 12 — 50 yıllık Oda hayatından. Sayfa: 28, Yıl: 1932 Hakkı Nezihî.
- 13 — İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 100. yıldönümüne ait bülteni.
- 14 — İbret gazetesi. 3. Haziran 1872 tarihli sayısından
- 15 — İlm-i Servet-i Milel. Sakızlı Ohannes Paşa Yıl: 1881.
- 16 — Mecelle-i Umur-u Belediye. Osman Nuri Sayfa. 769 Yıl : 1922
- 17 — İstanbul Menkul Kıymetlere Borsası 100 yılına ait bültenden
- 18 — Borsa rehberi. İstanbul Esham ve Tahvilât ve Kambiyo borsası yayınlarından Yıl : 1928.
- 19 — Mecelle-i Umur-u Belediye Osman Nuri işe bahisleri Yıl: 1922.
- 20 — Aynı eserden
- 21 — Ticaret-i Umumiye Dergisi. Sayı: 39 Yıl: 1918
- 22 — Aynı dergiden.
- 23 — Aynı dergi sayı : 37.
- 24 — Aynı dergi sayı : 21
- 25 — Mecelle-i Umur-u Belediye, Millî şirketler bahisleri

BİR İZAH

Türkiye'deki sermaye şirketlerinin tarihi seyri hakkında bir fikir verebilmek maksadıyla, vilâyet salnameleri ve çeşitli dergiler gibi yayınlanmış eserler üzerinde durabildik. Bunların dışında olmak üzere, merhum Osman Nuri Ergin'in İstanbul şehrinin çeşitli bölümlerine ait zengin tarihi kaynakları ihtiva eden Becelle-i Umur-u Belediyenin 1. cildinden çok faydalanmış bulunuyoruz. Bu yayınlanmış eserlerden başka, yazma vesikalar üzerinde de araştırmalar yapılmış olsaydı daha çok bilgilere sahip olacaktık. Acaba geçmiş zamanlara ait iktisadî raporlar ve kanun tasarıları nerede bulunuyor?

Vaktiyle bu konular hakkında Talim Tebriye Reisi İhsan Sungu Beyden aldığım bilgilere göre, şimdiki Ticari ve İktisadi İlimler Akademisinin alt katında, iktisat tarihine at araştırmalara yararlı olabilecek sandıklar dolusu vesikalar bulunmaktadır. (Bilindiği gibi adı geçen Akademinin bulunduğu bina Osmanlı İmparatorluğunun son günlerine kadar Ticaret ve Ziraat Nezaretiydi.) Bu gibi vesikalar sandıklarından çıkarılarak bir araştırma merkezinde toplanacak olursa, tarihi incelemelere daha ziyade imkân hasıl olacağına şüphe yoktur.